

JÓKAI KOLOZSVÁRT

ÍRTA:

GYALUI FARKAS dr.

egyetemi magántanár
egyetemi könyvtárigazgató

I. EZÜST TOLL ARANY GONDOLATOKÉRT.

Jókai Mór 1853-ban látogatta meg először Erdélyt. *A pesti lapok* híre szerint „kedvelt novella írónk” 1853 május 5-én indult el Pestről nyilván egyenesen Kolozsvárra, hol felesége, (kit a kolozsvári közönség legutóbb mint Laborfalvi Rózát látott) április 28 óta vendégszerepelt, Scribe *Lecouvreur Adriennejében* lépvén föl először, magával is hozván több újdonságot. Kolozsvárra Jókait május 7 vagy 8-ára várták. Hogy mikor érkezett ide, azt forrásomból (Hetilap, Berde Áron szerkesztésében) nem tudom megállapítani. Később látni fogjuk, hogy Jókai útja az esőzések miatt Szolnoktól Nagyváradig majdnem öt napig tartott, Kolozsvárra tehát összesen egy hétig. Kolozsvárra vald megérkezése másnapján „gróf Kemény Sámuel nyitá meg termeit számára, hol tisztelt vendégül a legszívélyesebb elfogadtatásban részesült. A nemes gróf maga volt a megtettesült erdélyi vendégszeretet. Fényes asztala Erdély kalászeit s gerezdeit mutatá be. Íróink közül többen jelen voltak. A toastokat a szíves házi Úr nyitá meg, szokott humorával köszöntvén Jókait, mint „Erdély aranykora” íróját. Erre irodalmunk maecenása (a házi Úr) lett köszöntve. Hogy aztán mint köszönté a gróf Jókainét s minden egyes vendégét, minden vendége a házi úrt és Jókait: hosszas volna elmondani”.

(Ezt bizony elég kár volt kihagynia a derék újdondásznak, de szerencsére a legföbbről valami keveset megírt, amint következik.)

A néhány óráig tartó asztalozás vendégünket a legderültebb kedélyhangulatban tartá s többek közt szolt:

„Én nem panaszkodhatom a két haza szeretete ellen. míg kifele jöttem Magyarországból, mondhatni egének könnyzáporában fürödtem, hogy gyakran bőromig áztam. Hogy Erdély földére léptem, derült ég s mosolygó arcok fogadtak. Szeretem Magyarhont, de Erdély volt mindig lelkem édes álma. S örömmel tapodom e földet, melynek mindent köszönhetek, mi legkedvesebb nekem: írói legszebb gondolataimat, legjobb barátaimat s szeretett nőmet” stb. stb.

Talán fölösleges, de megjegyzem, hogy a sajnós „*stb. stb.*” a tudósító hibája. „A barátságos kört — folytatja tovább a tudósítás — a késő éj bontá

fel. Jókai néhány napi itt mulatása után már május 14-én tovább folytatá utazását, melyen Erdély Régiségei s Ritkaságai írója kíséré.” A kísérő tehát Kövály László történetíró volt, akivel Jókai meleg barátságot tartott fenn. Jókainak 1851 július 16-án datált levele van előttem, melyet Pestről írt Kövály-nak: „Kegyed ajánlatát (írja többek közt) hogy ha Erdélyről írok, Önnek utasításait használjam, a legnagyobb köszönettel elfogadom s legközelebb igen hosszadalmas kérdezősködéssel leendek Önnek terhére egy munkában lévő regényem ügyében, melynek főszemélyei Apafy Mihály, Bánfi Dénes, Teleky Mihály, Béldi Pál stb.”

Íme Erdély aranykorának egyik eleven forrását tudjuk meg.

Június 1-ről datálva megtudjuk Jókai itineráriumának további érdekes adatait:

„Május 28-án érkezett vissza Jókai városunkba körútjáról. Elindult volt Tordán, Károlyfehérváron át Benczencznek, hol gróf Lázár Kálmánnal találkozáskor vele visszatért s Marosvásárhelyen keresztül behatoltak a Székelyföldre. Megjárta Maros, Udvarhely, Háromszék nevezetesebb pontjait, meg Brassót, Fogarast és Szebent. Ez utóbbi városból aztán egyenesen városunknak tártá”.

„Útjában mindenütt legmegelőzőbb szívességgel fogadták s ennek díjául csak azt kötötték ki, hogy térjen mielőbb újra vissza, mit ő annyival nagyobb készséggel ígért meg, mert Erdély vidékeiben fantáziáját megvalósulva látta. Vasárnap és hétfőn ünnepelt nevével vendége volt jobb családaink közül néhányanak, hol a legkedélyesebb kör gyűlt fel körüle. Hétfő este június 3-án Kövály László kíséretében Deésre* rándult, azonban ma délre visszavárjuk, mert városunk műbarátai szíves bucsulakomát rendeztek a csütörtökön tőlünk nevével távozd tiszteletére. Mi előre örülünk a szellemi nyereségnek, mely Jókai utjából Erdélyre háramlik. Aki e földet nem látva is oly vonzd szépnek tudá festeni, mivé lesz annak keze közt a valóság, ha láng képzelmével dolgozza át! Rövid ideig mulata körünkben, de hihetlen sok tapasztalattal tér vissza, — mintegy százhatvan helységet járt meg — s azon ígéretét hagyá itt, hogy tán még ez év folyamán újra meglátogat s akkor a regényes Hát-szeget veendi tanulmánya tárgyául.”

Jókai búcsúja Kolozsvártól érdekes és megható volt.

„Amint Deésről megérkezett — írja valószínűleg Kövály László a Hetilap június 4-éről datált számában — búcsulakomák várták. Délután 5 órakor

* Jókai deési látogatásának főcélja az volt, hogy felkeresse Medgyes Lajost, az ott élő református költőpapot. Jókai Medgyest kertjében kapálva találta. Erre a találkozásra vonatkozik Medgyes Lajosnak az a verse, mit pár nappal később, amikor Jókai Erdélyből elutazott, írt meg „Emlékezés Jókai látogatására” cím alatt.

Kőváry László történetíró

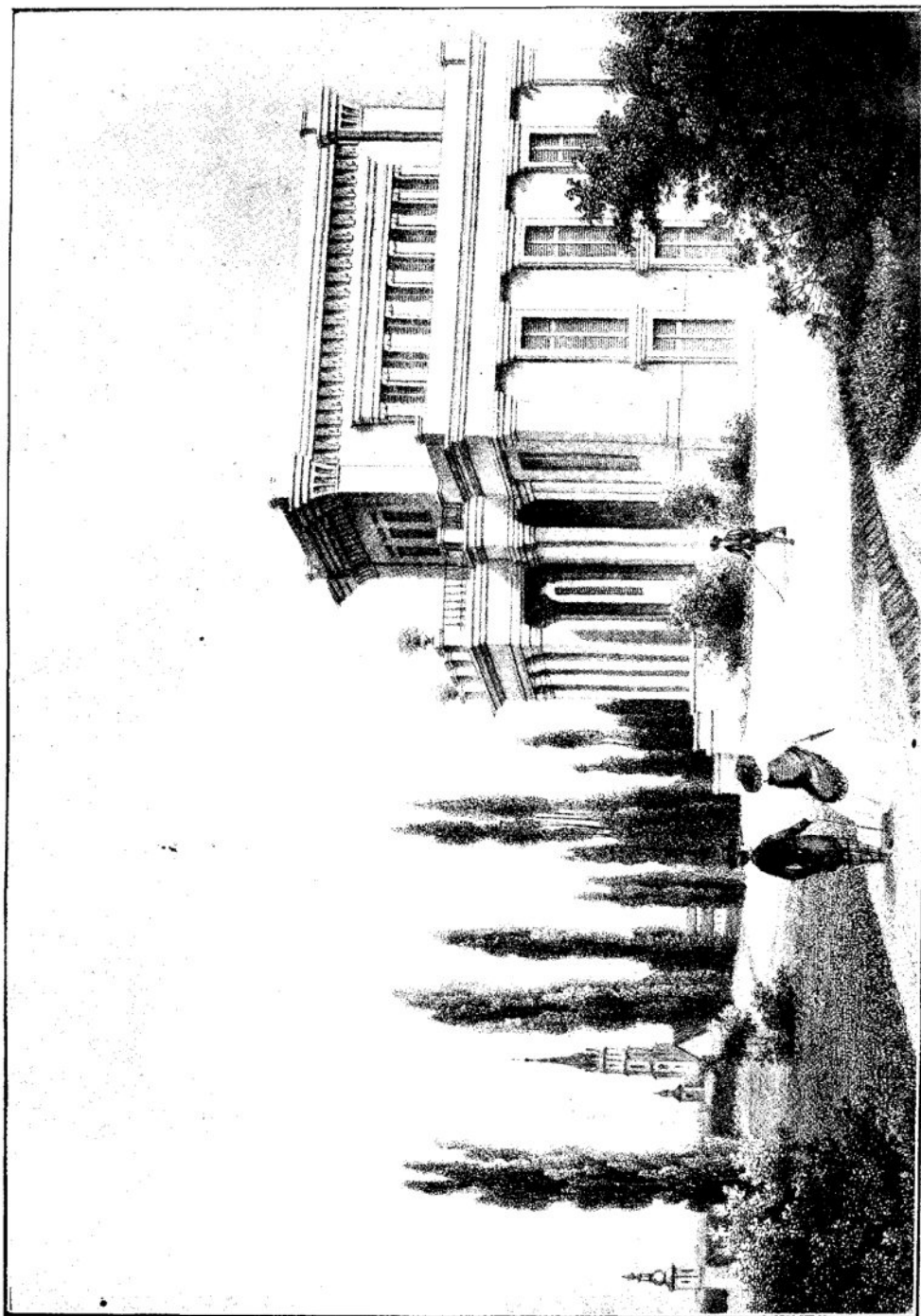
gróf Teleki János kertjében egy hatvan teritékes ozsonya várta s egy társaság, melyben a legmagasabb körök is képviselve voltak. Barátságos nyíltság jellemzé az egészet, mit a mi patikáriusunk Salamon bandája fűszerezett. Az

Gróf Lázár Kálmán, Jókai benczenci házigazdája

ozsonya végefelé az ünnepély megbízottja egy aranyozott ezüst tollat emele fel s következőleg köszönté poharát:

— „Tisztelt barátunk, ünnepelt hazánk fia! A kolozsvári illetőleg az erdélyi olvasd világ egy részéről édes-keserű megbízatásom van. Tolmácsolni

Gróf Mikó Imre nyári laka 1853-ban

a közörmöt, melyet megjelenése nekünk hoz, tolmácsolni a közfájdalmat, melyet távozása okoz.”

Majd így folytatta:

— „Ön megy tisztelt barátunk, vegye tisztelői s barátai kézszorítását, egy kézszorítást, mely ne legyen a búcsú kézszorítása, hanem kézsorítás arra, hogy e látogatása nem volt utolsó. Vigye tisztelőitől, barátaitól és véreitől e tollat: ezüst tollat Erdély Aranykoráért, csak ezüst tollat arany gondolataiért. Szerelnék arany tollakat adni sasröptű szellemének, de mily aranyat adhatnánk, mely jelképezze azt a méltánylatot, mellyel költői lelkének ezüst hangjai iránt Erdély viseltetik.”

A beszéd végén a toll „háromszoros éljenzés közt átnyújtott.”

Erre Jókai emelte föl szavát s így szolt:

— „Huszonkilenc éve annak, hogy a világban járok, huszonkilenc napja, hogy Erdélyben járok. Huszonkilenc év alatt nem láttam annyi szépet, nem érzett szívem annyi kedvességet, mint a huszonkilenc nap alatt Erdélyben. Minden táj, amelyre léptem újabb tanulsága volt annak, hogy miért szeretik az erdélyiek oly nagyon hazájukat? S mindenki, akivel találkoztam, férfi, hölgy, még a gyermek is meggyőződött afelől, hogy Erdély nem szűnt meg bölcsője lenni minden szépnek és nemesnek. Most midőn Önöknek szíves barátsága ez alig érdemelt kitüntetésben részesít, óhajtánám bár lenne e kezembe adott toll képes mind ez érzelmeket, e látott alakokat oly ragyogó színekkel adni vissza, minőkkel azok szívemben vannak felírva s bár ha erőm messze marad óhajtásom mögött s bár erősen érzem a török példa-szó erejét: hogy a kimondott szó ezüst, az elhallgatott szó arany, annyit mégis szabad legyen Ígérnem, hogy soha e tollat oly szó el nem hagyandja, mely a két örökké szent eszmét: szeretet és becsület megsértené. Fogadják Önök legihlettebb köszönetemet azon szíves fogadtatásért, melyben részesítenek. Én Erdélyt és erdélyi kedves rokonainkat el nem hagyom soha, mert szívemben lelkemben mindenütt magammal viszem.”

Ezek után — folytatja a tudósítás — a társalgás visszaszállt előbbi élénkségébe s hosszasan tart, ha Jókait egy más lakoma nem várja. A Jókainak adott tollat Erdődi kolozsvári ezüstműves csinálta s rajta ezek a szavak voltak olvashatok:

„*Jókainak emlékül Kolozsvár június 12, 1853.*”

„A búcsú koránt sem ért véget. Este kilenckor gróf Mikó Imre ünnepélyesen világított kertű laka (az, amelyet 1859-ben az, erdélyi Múzeum céljára adományoz) várt Jókaira. Az írók közül Salamon József (1790—1871), Kriza János, Nagy Péter tanárok, (a két utóbbi később felekezeteik püspöke) és Kövály

László voltak jelen. Vacsora előtt a gróf fejedelmi bevezetésül egy eposszal lepte meg vendégeit, melyet saját kezűleg éppen akkor másolt s később 1854-ben kiadott: Debreczeni Mártonnak (1802—1851-ig) „A kióvi csata” című művét. A nemzeti kincslelés öröme közt folyt le a vacsora s éjfél volt, mikor a kocs elállt s Jókait a gróf irodalmunk és nemzetiségünk legtevékenyebb pártfogója a Biazini vendéglőbe küldé, tehát Jókai és felesége ugyanabban a szállóban lakott, melyben Petőfi volt szállva s mely mai napig is létezik. A Biaziniból pár óra múlva Jókai gyorsszekeren visszautazott. Jókai és Jókainé egyszerre hagyták el Kolozsvárt. Nem tudjuk melyik nagyobb művész, melyik a szebb jellem, de hogy meglátogattak, az legnagyobb örömünk?”

Jókainéről megjegyzi a tudósítás, hogy az utolsó napok alatti gyöngéledése miatt nem játszott, sem „ünnepünk örömét nem oszthatá férjével.”

Jókainé ez alkalommal

a következő darabokban aratott nagy sikert s ünnepezték a nagy művész nejét: április hó 28-án: Lecouvreur Adrienne, május hd 1-én Dalma Jókai Mór drámája, május hd 5-én Schiller Stuart Mária, május hó 8-án Jósika Miklós: Két Barcsai, május hó 10-én a Koldus nő, francia dráma, május hd 12-én Szőrei Agnes dráma 5 felvonásban, május hd 19-én Corneille Cidje, 19-én Donna Diana, május hd 22-én Angolul, vígjáték Krönertől, Színésznő, vígjáték egy felvonásban, 23-án Cid másodszer, 24-én ugyanaz mint 21-én, május 28-án Lady Tartuffe jutalomjátékul. Koszorúk, üdvözlések. 29-én Szapári Péter.

Debreczeni Márton, a „Kióvi csata” írója

II.

A KOLOZSVARI NEMZETI SZÍNHÁZ FÉLSZÁZADOS JUBILEUMA.

Az első látogatás az abszolutizmus alatt folyt le s a költő, akár a próféta, népét vigasztalta is, csüggedésében bátorította, amint erről adataink vannak.

Második ízben, már az alkotmányos korszakban, 1871 március 31-én érkezett Kolozsvárra feleségével, Laborfalvi Rózával, résztveendő a kolozsvári nemzeti színház megnyitásának félszázados jubileumi ünnepén. Természetes, hogy nemcsak Kolozsvár, hanem vidéke is lelkes érdeklődéssel várta. Kalotaszeg értelmiségének nagyszámú képviselői Csúcsán, Erdély határán várták Jókaiékat, kiket Gyarmati Zsigmond bánffyhunyadi birtokos üdvözölt meleg beszéddel.

Erre a beszédre Jókai (a Magyar Polgár tudósítása szerint —) elmondá, hogy e szíves fogadtatást neje részéről — kinek ő most csak kísérelje, — köszönettel fogadja. Neje veszélyes beteg volt, gyógyulni jött Erdélybe, hisz Erdély oly sokszor gyógyította ki Magyarországot, midőn ez nagybeteg volt. Ő Erdélynek sokat köszönhet, hisz Erdélyből kapta, ki neki mindenek felett legkedvesebb *nejét*.

„Az *indóház ét-csarnokában* a vendégeket *Haszoné* úrasszony ismert vendégszeretete várta pompás reggelivel, mely alatt Jókai poharat emelt Kaszónéra, ki 1848-ban, midőn egész Erdély Csúcsából állott, annyiszor vendégelte meg az erdélyi magyar hadsereget.”

Bánffyhunyadon Ignác Károly ref. lelkész üdvözölte Jókaiékat. „A hunyadi polgárok nagy számmal jöttek tiszteletüket kifejezni. Házasszonyok, leányok szép kalotaszegvidéki viseletükben ünnepélyes dísszel, bokrétát nyújtottak át Jókainénak, ki egész elragadtatással nézte e szép népet és festői ruházatát. Jókai itt is melegen üdvözlé az erdélyieket, kik őt ennyi barátsággal fogadják. Kolozsvárra délután 3 órakor érkezett a vonat s az indóháznál Jókaiékat nagy számmal várták tisztelőik, nők és férfiak, szegény és gazdag egyaránt, A szívélyes éljenzéssel fogadott Jókai előtt *Szász Gerő*, ref. pap és költő mondott üdvözlő beszédet, melyre Jókai többek közt ezeket monda:

„Van egy francia példabeszéd, mely a világ minden nyelvére le van már fordítva s így szól: „Az ember visszatér első szerelméhez!” így vagyok én is, visszatértem a földre, mely nekem első szerelmem, *hisz Erdély volt az az ország, melyben költészetem első lelkesedését mérité*. Erdély bércei voltak, hol költészetem első felszárnyalását nyerte. Politikámnak is Erdély volt első szerelme tárgya, a jogos védelem, a szabadság e fészke, mely mindig

Szigligeti

Szigligeti Ede arcképe és aláírása

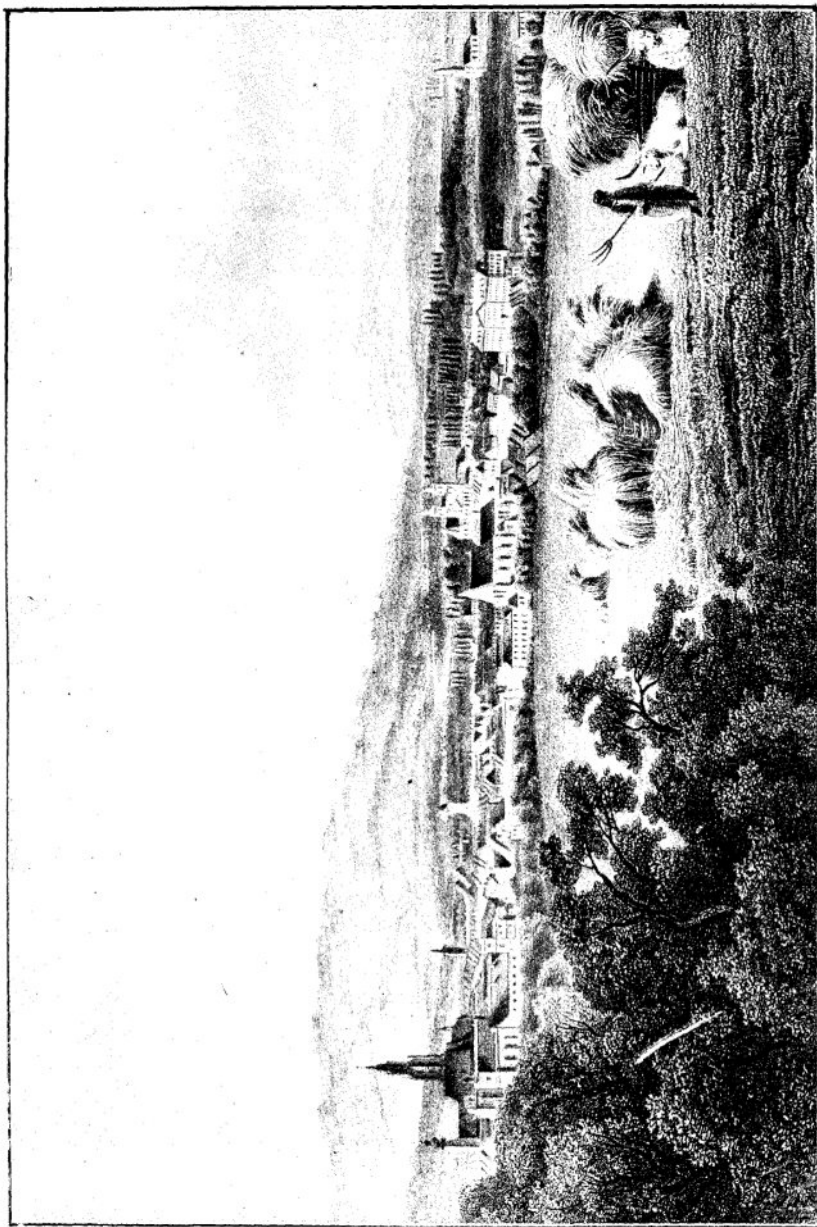
küzdött a nemzet függetlenségéért karddal és ésszel; s midőn a kard kiesett kezéből, midőn nem volt képes Magyarország felszabadítására hadsereget küldeni, ekkor elővette szellemi fegyvereit s azokkal harcolt tovább, kiküldé tudósainak, művészeinek szellemi táborát a felvilágosodás és műveltség terjesztésére. De kedves előttem Erdély azért is, mert családi boldogságomnak legjobb napjait is neki köszönhetem”.

Már délután 4 órakor fényes díszebéd volt az ünnepélyre idejött vendégek tiszteletére. Ezek közt voltak Jókain kívül *Szigligeti Ede*, *Szerdahelyi Kálmán*, *Feleki Miklós* és neje. A királyhágóntúli sajtó képviselői közül fel kell említenem *Ábrányi Emilt* és *Hornéit*. A vendégeket a házigazdának felkért *Szabó Károly*, a múzeumegyetlet könyvtárigazgatója s nagynevű bibliográfus fogadta. A pohárköszöntők sorát *Péchy Manó* gróf királyi biztos kezdte meg, a királyi párra, *Szabó Károly* pedig a színház jövőjére emelve poharát. A színházat *Szabó Károly* is a *művészet szentélyének tartja*, melynek oltárán *a szép, jó és igaz* örök eszméinek tiszteletére lobogó láng mindig tisztán, mindig díszően, századok hosszú során át kiolthatatlanul égjen.

Jókaira és nejére *Szász Béla*, a Kelet szerkesztője, a későbbi kiváló tudós, egyetemi professzor mondott köszöntőt, mint akik költészettel, művészettel ébrentartották a nemzetet a nehéz napokban.

Jókai Mór Erdélyt köszöntötte fel. Beszédének legalább kivonatát kénytelenek vagyunk a Kelet és Magyar Polgár egymást kiegészítő tudósításából összeállítani. „Nem magyar az, monda Jókai, kinek szíve fel nem dobban midőn Erdély szent földére lép, a szép, a nemzeti, a vitéz Erdélyért, mely mindig előharcos volt a szellem küzdelmeiben, mely küzdött karddal s ha kiejté azt kezéből folytatta a küzdelmet ésszel, tollal. Erdély volt a magyar nemzeti műveltség szülőföldje, mely mint Athéné szétküldé bölcseit a világba, de nem járt úgy, mint Athéné, melynek nem maradtak bölcsei, mert Erdélyben mindig állottak elő új harcosok s nemhogy fogytak volna, de mentől többet küldött szét, csodásan annál több maradt helyükben otthon is. Erdélyt — úgymond — Magyarországgal sem a kard, sem a törvény, sem a korszellem nem egyesítette, hanem a közszellem. Végül felköszöntötte egybefogva, — „nem mintha három pohár bort is el nem bírt volna, vagy fősvénykedne a szóban, hanem mert szoros kapcsolatban vannak”: Erdély íróit, művészeit és lelkes közönségét.

Jókainak még több köszöntőjét említik föl a tudósítások „a nemzetiségi viták sirjának begyepesedéseért,” majd a nőkért. A természet nem volt miért, hogy márciusi hóval fogadja útján, mert az erdélyi nőknek nincs szükségük szépítő szerekre; majd *Szabó Károly*ért ürített poharat: amilyen szépen meg-

Kolozsvár látképe az ötvenes-hatvanas években

írja ő Magyarország történetét, legyen neki oly szép története a hazában. Végül a honvédekért köszöntött Jókai, kinek felesége azonban nem vett részt a banketten, melyről ép úgy Prielle Kornélia is hiányzott. Ott voltak azonban másnap valamennyien a Péchy Manó kormánybiztos által rendezett lakomán, mely a Jókai-pár tiszteletére adatott. Az ebéd háziasszonya gróf Esterházy Kálmánné (férje akkor Kolozsmegye főispánja volt), a minap 90 éves korában elhunyt úrinő. A királyi biztos az ebéd során felköszöntötte Jókainét „a nemzeti színművészet legnagyobb büszkeségét, gyöngyét, Magyarország legfényesebb elméje és szellemének lelkesítőjét.”

Jókai Erdély jövőjére emelt poharat s többek között monda: mindig dicserjük, magasztaljuk, hogy milyen szép, milyen fenséges regényes ország ez, milyen fényes múltja van, de egyet elhallgatunk mindig, hogy milyen szegény! Nem elég szeretetet áldozni Erdélynek, hanem minden erővel odaadni, hogy dússá, gazdaggá, boldoggá legyen. Volt egy nemzeti fejedelme, Erdélynek, ki ezt a jelszót választá magának: „Fata inveniant viam”: A sors majd eligazodik, — a másodiknak ez: „Non currentis, non volentis, sed miserentis Dei.” Jók voltak ezek akkor, de ma már nem elég — magunk erejére vagyunk utalva, nekünk kell tenni mindent, amit csak meg lehet. Szóló maga részéről ígéri, hogy jövőre mindig és mindenütt, hol szava és alkalma lesz, küzdeni fog Erdély érdekei mellett, mert Erdély földje igazán a magyar nemzet védbástyája, ez a mi várnégyszögünk, erre kell támaszkodnunk. Élteté tehát Erdély jövőjét.

Bármennyire csábító is az alkalom, csak a legrövidebben lehet ezúttal említést tennünk a színházi ünnepélyekről, melyek két napon át tartottak. Az április 1-én tartott díszelőadáson Szász Gerő prologusát E. Kovács Gyula szavalta el, aki majd három évtized múlva, szemem előtt roskad össze a fehéregyházi síkon, miután emberfölötti erővel még elmondta Jókai Mór versét Petőfiről s párnapos vívódás után ott hal meg. A színházi előadás élő képleteiben részt vettek Gödé István és Véb Mária, akik a színház 1821. évi megnyitására is közreműködtek. (Véb Máriát még én is ismertem. Itt Kolozsvárt élt és halt meg 1884-ben, 85 éves korában.)

A jubileum második napján, mint lapjában K. Papp Miklós előre jelezte, „Jókainé fog versenyezni Jókaival afelett, hogy a „Szigetvári vértanúk”-ban Anna szerepe szebben van-e írva, mint eljátszva lesz?” Erről az előadásról nem kisebb tanút, mint *Herman Ottó*t idézhetem, a természettudóst, aki akkor az Erdélyi Múzeum természetrajzi múzeum őre volt. Jókainéről ennyit ír: „Jött, fellépett és győzött. Mit mondjunk még?” „Az első felvonás után megindult a taps és kihívás vihara: Jókai, Jókainé!!! s amidőn az ünnepelt pár

„Kassainé“
akiből Jászai Mari néven Európa legnagyobb tragikája lett

kilépett, oly éljenek hangzottak, aminőkben csak a lelkesedéssel párosult igaz szeretet és tisztelet nyilatkozik.” „Színház után díszfáklyás menet világított Jókaiéknak — írja Hermann — s a szállás előtt az éljenek csak akkor szüntek meg, amikor Szász Domokos ékes szónoklata megkezdődött, mely Jókainé érdemeit kiemelve, ügyes fordulattal Jókaira tért át. Jókai meleg szavakban válaszolt — a fáklyák kialudtak — az ég ragyogott a csillagoktól, keblünk pedig a nagy est emlékeitől.”

Egy érdekes epizódot nem hallgathatunk el. A szintársulat tagjai közül „Kassainé alakja, játéka és hangja magának Jókainénak is felhívta a figyelmét s Kassainéről, mint olyan tehetségről beszélt, ki előtt szép jövő áll. ígéretet tett K-nénak személyesen, hogy ha vissza tér Kolozsvárra, az ősz folytán készséggel lesz útmutatója, tanácsadója. El lehet gondolni, hogy az ígéretet Kassainé milyen hálával fogadta.” Jókainé jóslata fényesen bevált. Kassainéból Jászai Mari lett, nemcsak Magyarország, de Europa egyik legnagyobb tragikája.

(Itt főlemlítem, hogy Jókainé Kolozsvárt legelőször még mint Laborfalvi Róza 1839 szeptemberben és októberben lépett föl nagy sikerrel.)

* * *

Április 3-án a tordaiak meghívásának engedve, hajnalban két tordai polgár s több kolozsvári, valamint néhány vendég kíséretében oda rándult. A sóbányát nézte meg. A banketről, melyen Jókai Torda városát köszöntötte és egyéb ünneplésről nem szolok, főlemlítem azonban, hogy egy szegény aszszony a bányából kijövő költőnek tordai pogácsát adott át, „mint olyant, mely tiszta szívből nyújtatik.” Kirándulást is tettek Jókaival Torda környékére. Este már Kolozsvárt volt Jókai. Alig jött haza Tordáról, ugyanaznap este Szász Gerő vendége volt, a pesti vendégek nagyrészével.

Szigligeti Ede (aki Kolozsvárt előbb mint színész, majd most mint ünnepelt színműíró szerepelt), kezdte meg a köszöntők sorát. „És ezután a felköszöntések egész keresztüzét állotta ki Jókai, folytonos derült hangulatban. Visszaköszöntött és többször, s különösen egy toasztban éltette Magyarország ifjúságát, kire szebb jövő, de nehezebb kötelességek várnak.

Másnap, április 4-én Jókaiék látogatást tettek. Az intézetek közül meglátogatták a múzeum éremtárát (és régiséggyűjteményét), valamint a természetrajzi gyűjteményeket. Jókai kijelentette, hogy még az év júliusában Koltóra megy gróf Teleki Sándorhoz. Tudtommal csak 1876-ban, mikor Kolozsvárt és Torockót újból meglátogatta, teljesíthette ezt a szándékát. Ez estén Szász Domokos vendége volt a Jókai-pár. (A ház fia Károly, aki a napokban halt

meg, akkor 8 éves volt.) Április 5-én reggel Jókaiék visszatértek Pestre. A vasútnak köszönhetjük — írja elégedetten a M. P. — hogy „vizontlátásig a legközelebbi időben”. Távozása után a Jókai-párnak következő búcsusorai jelentek meg a helyi lapokban:

„*Búcsú és hálaszózat Kolozsvár mélyen tisztelt közönségéhez!*

Nem válhatunk el Kolozsvárról anélkül, hogy azon baráti és honfíúi szívességért, mellyel minket Erdély fővárosa lelkes hölgyei és férfiai elhalmoztak, forrd hálánkat ki ne fejezzük. A hazai irodalom és művészet megbecsültetéseként fogadtuk mindazt, és pályánk legmagasb jutalmát találjuk benne. Holtig megőrizzük ez örömnepok emlékeit és holtig viszonzozzuk azt, a lelkes Erdély közönsége iránt táplált szeretetünkkel. Kolozsvár, 1871. Április 5. Igaz tisztelőik *Jókai Mór és Jókainé Laborfalvi Róza.*”

A Jókai-pár hazaérkezése után pár nappal a Jókai-családnak Pesten örömnepje volt: Hegedűs Sándor, a Hon nagytehetségű munkatársa tartotta esküvőjét Jókai Mór unokahúgával, Jolánnal, (Jókai Károly leányával). Az esküvőn Jókai nővére Vali Ferencné is jelen volt, szép ezüstös régi magyar főkötőben. Az akkor fiatal hírlapíró új férj fényes pályafutása ismeretes.

Jókai azonban a legközelebbi vizontlátásra csak öt év múlva jött le, 1876-ban, tanulmányokat tenni Egy az isten regényéhez Torockón és környékén.

III.

TANULMÁNYÚT EGY AZ ISTEN REGÉNYÉHEZ.

Harmadízben 1877 augusztus 4-én érkezett Jókai Kolozsvárra. Az indóháznál számos tisztelője várta Jókait, akit *Sámi* László, a történettudós üdvözölt a kolozsvári közönség nevében, melyre Jókai röviden megköszönte a fogadtatást. Ezután Jókai éljenzés közt lép ki az indóházból és Sámi Lászlóval, meg Szász Domokossal az első kocsiban „egész ünnepélyességgel” vonul be kocsisor kíséretében a városba. A Nemzeti Szállodába (a mai Newyork-szálló helyén) szállott, hol 1871-ben is lakott. Délután 6 órakor, a városi képviselőtestület ülése után *Simon* Elek polgármester vezetése mellett küldöttség tiszteleg nála és Simon Elek mint kedves vendéget üdvözli meleg, szeretetteljes szavakban. Erre a beszédre Jókai így felelt:

— Tisztelt polgártársaim! Meghatva veszem a megtiszteltetést, fogadják érette hálás köszönetemet! A tisztelt szónok helyesen monda, hogy nemcsak magas politikai állású férfiak, hanem az irodalom munkásai is, kik a létrának egy alsóbb fokán dolgoznak, működhetnek a haza javára. Ez eszmén tovább

haladva, én ki is nyilatkoztatom, hogy utazásomnak semmi politikai célja nincs. Egyszerűen azért jöttem, hogy irodalmi céljaim kivételére tapasztalatokat, ismereteket szerezzek s föl is kérek mindenkit, aki valamivel a célomat megkönnyítheti, méltóztassék segítségemre lenni. Mert mint napjaink példája is bizonyítja (a török-szerb háborút érti Jókai), apró állam nehezen tartja meg függetlenségét s mélyen meg vagyok győződve arról, hogy mi is csak a műveltség alapján tarthatjuk fenn magunkat. A külföld is nem harcaink és vitézségünk emlékéért, hanem a művelődésben tett józan haladásunkért vehet tekintetbe, mely művelődésnek különösen a kis erdélyi nép is oly szép példáját mutatja. Részemről biztosítok mindenkit, hogy minden erőmet hazám művelődési céljaira szentelem s kedves városuk iránt a legőszintébb érdeklődéssel viseltem. Tartsanak meg szíves emlékülken, ajánlom magamat őszinte barátságukba.”

Korbuly Bogdán színházi intendáns meghívta Jókait a Faust operaelőadására, melyre a fáradt Jókai nem mehetett el, de megígérte, hogy darabja, a Milton augusztus 8-iki előadásán ott lesz. Másnap, augusztus 5-én indult útjára, melyen Várady Károly tanár, később tanfelügyelő kísérte s ugyanő részletes és érdekes leírását adja Jókai kirándulásának, mely augusztus 5-től 8-ig tartott.

Az elindulás estéjén Tordára érkezett Jókait itt ünnepélyesen fogadták s az elmaradhatatlan bankettet br. *Kemény* György főispán adta. Természetes, hogy a tósztok sem hiányoztak. Másnap reggel 5 után már szekerén ültek, hogy a vasárnapi isteni tiszteletre (melyet oly szépen irt le regényében) pontosan megérkezessenek Torockóra. Az út a Keresztes-mezőn és az Aranyos festői szűk völgyében vezet Borévig. Itt Jókai sétát tett gyalog a Jára-patak völgyében. Jókai — Várady följegyzése szerint — elmerengett a táj szépségein, melyek közül egy pár érdekesebb részletet egész könnyedséggel be is rajzolt írónjával útitárcájába. A borévi rozzant hídhoz visszatérve, Jókai egy póznán olvasta ezt a figyelmeztetést: „5 forint büntetést fizet az, aki e hídon 5 mázsánál nagyobb teherrel átmegy.” „A szent merengést s az előbbi ünnepi csendet homéri hahota váltotta föl s ettől fogva majdnem Torockóig csaknem szünet nélkül élveztuk az Üstökös szerkesztőjének kifogyhatatlan tréfáit, szikrázó humorát.”

Borév határán túli néhány rókaprémés mentébe öltözött lovas előlovaglása után tisztelgő küldöttség jött Jókai elé Torockó bányaváros nevében üdvözölni Jókait. Zsákó István gyulafehérvári törvénybíró, torockói születésű, köszönti Jókait, aki „előre is üdvözölte azt a népet, mely szorgalmával és iparával jólétet teremtett magának a kopár sziklák közt is s mely nyelvét, ruházatát s ősi szokásait — idegen elemek közé zárva is — híven megőrizte.”

Torockó lát képe a Tílalmassal és az Ordaskővel

Egyik lovas előre rohan hírt adni, a többi kocsija körül helyezkedik el kísézőnek. Reggel 8-kor Torockóra érkeznek. Minden esemény, mit most Várady leír, olyan, mint egy mag, melyből később színes virágcsodák fakadnak Jókai lelkéből a következő regényében. Eleven zöld cserfagalyakból díszkapu fogadja, a Székelykő szikláiba fűrt mozsarak s a piacon felállított mozsárágyúk dördülnek meg, zászlókat lobogtató ifjúság, a tisztas presbitérium, bevonulás a paplakba, majd megszólal az unitárius templom harangja s az egyház tisztas presbiterei meghívják a költőt templomukba.

Ott színről-színre láthatta a torockói szép népet, a maga festői öltözetének egész teljességében s kezdetétől végig kísérhette s valóban végig is kísértc figyelmével azt az egyszerű és megható istentiszteletet, amelyet talán most látott életében először. Templomozás után legelőbb a fiú- és leányiskolát látogatta meg többek kíséretében Jókai ... A lelkes torockóiak 12 szegény fiút tartanak és élelmeznek közköltészen iskolájukban. Ezt az alkalmat Jókai fölhasználta arra, hogy őket szorgalomra, kitartásra és háladatosságra buzdítsa. Jókai pénzt is adott tanítójuknak könyvekre, vagy más szükségekre. „Teremtsetek ti is magatoknak — mondotta többek közt a kis, leendő iparosmestereknek — s a környéknek, melyen élni és munkálni fogtok, éppúgy, mint jötevőitek egy-egy kis paradicsomot.”

Ezután magánházakba vezetik a költőt, aki minden berendezést, bútort megnéz, tudakozódik mindenről. Ebéd után táncot néztek meg, majd szekerre ültek s kirándultak Torockó-Szentgyörgyre. *Thoroczkay* Sándor birtokossal és fiával útközben találkoznak s ők örömmel csatlakoznak Jókaihoz, aki a Kőközt, az Enyedre vezető úton levő sziklás áttörést is megnézi, majd a várlakot tekinti meg Szentgyörgyön, hol szeretettel vendégelik meg s meghívásra az éjrt is ott tölti. A háziúr kertjében alkalma nyílik Jókainak, mint kertésznek is bemutatnia magát. Vacsora után a szentgyörgyi fiatalság táncát s kivált *Lányi* cigányt élvezi. Ő sokszorosan összetákolt és sokat hányódott-vetődött hegedűjén, melyen gúzzsal erősítgetett nyirettyű táncolt, nemcsak egész lelkéből húzta, de szájának pattogatásával és dobolásával is kísértc s emellett még lábával is ugyancsak kirúgta a csárdást, amelyre a legények s lányok szép táncára Jókai ezt mondja: Életemben sem láttam ilyet.

A *Lányi* cigány alakja halhatatlanná válik a Jókai regénye által. Még a nevét is meghagyja. — Ő hegedül Adorján Manassé és Blanka lakodalmán, még a hegedűjét is részletesen leírja a poéta, később is nagy szerepet ad neki Manassé mellett (II-ik kötet). De kell-e mondanom, hogy Manassé alakja s a többi is mind ekkor fogamzottak meg az eredetiekről a költő lelkében.

Aug. 7-én reggel visszaindultak Torockóra, hol megszemlálték a torockói kohókat és verőket. Jókai bár a kohók berendezése kezdetleges, bámulta a nép találékonyságát és útitársa szerint Torockót és népét nemcsak hogy megszerette, de lelkesülni is tanult érte. Délfelé érkeztek vissza Tordára. Jókai megnézte az unitárius iskolát, majd a templomot. Itt egy padban Jókai énekes-

Az unitáriusok temploma Torockón

könyvet vett kezébe és egész özönével mondotta behunyta szemmel a gyermekkorában tanult zsoltárokat. „Mondta, sőt halkán magában, még a nótáikat is egyre dúdolgatta.” Majd a tordai sósfürdőkhöz rándultak ki, előbb átesvén a Koronában rendezett banketten. Jókai a zárt fürdők egyikében sós vízben megfürdött s nevét is beírta a fürdő emlékkönyvébe.

Estére Várady Károly anyósánál, özv. Miklós Miklósnénál (kinél Petőfi is 1849-ben megszállott, otthagya feleségét, gyermekét, midőn utolsó útjára indult) volt vendég Jókai s itt megbeszélték a másnapi kirándulást a tordai hasadékhoz, melynek káprázatosan színes leírása nem maradhat ki az Egy az Isten-bőli. Esőzések után, vízmosások közt tették meg a fárasztó kirándulást (akkor még nem volt gondosan csinált túristautja és hídja a hasadéknak). „Mi ez egy magyarnak?”, mondogatta tréfásan útjában nem egyszer a fáradságokra Jókai. Három-négyórái kínos vándorlás után felvergődtek a monastériához, hol ősi szokás szerint, nagy áldomást ittak és majdnem egész az összecsókolásig (mai visszaemlékezések szerint a többszörös összecsókolózásig) fraternizáltak román testvéreinkkel, akik egész táborként gyűltek össze ide a közeli falvakból. A szeretetet, melyet Jókainak adtak, viszonzozza már regényében is, hol néhány igazán rokonszenves, nemesen rajzolt román alakot festett, köztük a tragikusan szép Zenobiát. *)

* * *

* Ugyanezt a kirándulást Szentimrei Jenő részletesen így rekonstruálta kutatásai alapján:

A hasadékban jegyzeteket csinált Jókai, majd afölött vitakozott a társasággal, hogy ez a gyönyörű természeti csoda vulkanikus eredetű-e, vagy a víz munkája. Őmaga azon az állásponton volt, hogy csak vulkáni eredetű lehet.

A hasadék innenső nyilasához közel, a malom melletti fűzesben, ebédhez ült végül is a fáradt társaság. Bors Albert volt a szíves házigazda és természetesen felvonult az obligát tordai pecsenye és tordai pogácsa, megfelelő mennyiségű és minőségű borok kíséretében. Veress Dénes alkalmasnak látta az időt, hogy köszöntőjébe egy kis politikát is belekeverjen, tekintettel a jelenlevő román jegyzőkre. Ünnepelte Jókait és a napot, azután a két szirtfalra mutatott, melyeket hajdan hatalmas viharok választottak ketté, de egyek voltak valamikor s ma sem tagadhatják meg egészen együvé tartozásukat. így a viharok elválaszthatták a két népet, de íme Jókaiiban együtt tudnak ünnepelni, a kultúrában találkozni tudnak és találkozni fognak. A sikerült beszéd nagy hatást tett a jelenlevőkre, mely alól Jókai sem vonhatta ki magát.

Az egyik román jegyző azonban igen finoman kitért a kérdés érdeme elől válaszában. Ők, úgymond, Jókait ünnepelni jöttek és Jókaiiban a költőt ünneplik anélkül, hogy ebbe az ünneplésbe politikai vonatkozásokat is be kívánnának kapcsolni. Egyébként azonban Jókai is szemmel láthatólag jó hatást tett a román urakra. Kitűnt ez akkor, mikor a költő az ebéd végeztével csókkal búcsúzott a társaság minden egyes tagjától, akik sorba állottak fel és voltak köztük néhányan, akik nagy meghatottságukban nem elégedtek meg egy csókkal, hanem ismét a sor végére kerültek, hogy még egyszer megérintse arcukat a költő ajka. Ezek között román urak is voltak.

Maga Jókai is meg volt hatva. Visszajövet így szólt Antal Jánoshoz:

— Meglátjátok milyen szépet fogok én rólatok írni.

De a tréfáskedvű pap nem hagyta befolyásoltatni magát a hangulattól s csak úgy foghegyről szólt vissza:

— Meglátjuk ecsém, mit tudsz l

Augusztus 8-án este érkeztek vissza Kolozsvárra, hol Milton előadása, Jókai tiszteletére várta a költőt. A színház megtelt a legdíszesebb közönséggel. Már megkezdődött az előadás, mikor Jókai az intendáns páholyában megjelent. A közönség zúgó tapsal fogadta és éljenzéssel. Jókai nagy figyelemmel nézte az előadást. Különösen E. Kovács Gyula játéka nyerte meg tetszését és felvonásközben a színpadra menvén, a többi szereplőknek is (Boér Imre, E. Kovács

A tordai hasadék

Gyuláné, Szacsyay Imre, Mátrai Béla és Szentgyörgyi István) egyenként köszönetet mondott. *R* harmadik felvonás után „a közönség unisono hívta a szerzőt”, kinek engednie kellett az általános óhajtásnak. Mikor Jókai a színpadon megjelent, oly hatalmas éljént kapott, a minő talán még soha nem volt a kolozsvári színházban”. Háromszor hívta ki a közönség Jókait, roppant lelkesedéssel. Másnap, 9-én Simon Elek polgármester adott ebédet Jókai tiszteletére. Megkísérlették Jókait még egy napra itt marasztani, de hiába és egy bankett is elmaradt még aznapról, Jókai pedig másnap, 10-én reggel utazott el Teleki Sándor gr. ezredes kíséretében Koltóra.

Teleki Sándor a világ egyik legérdekesebb írója, kinek kötetei, sajnos, aligha tartalmazzák mindazt a sok gyönyörű cikket, amit ő megírt életéből. Egy *Jókai-regényhős*, aki maga is igazolja Jókait, midőn *azokkal szemben, akik azt írják róla, hogy mesealakokat ír le*, (sőt olyan is akadt magyar ember, aki szemrehányást tett Jókainak, hogy miért írt irreális alakokról!) hogy „idealista”, így felel: „Hogy rendkívüli alakokat szokatlan helyzeteket rajzolok, az nem teszi sem a tárgyat sem az egyént lehetetlenné. Én azokkal együttéltem s *ami exorbitans fantáziának látszik, az visszaemlékező tapasztalat többnyire*”. Teleki Sándor élete tele tíz regényre való tárggyal. Többek közt Bem vitéz kedvelt ezredese és bizalmasa, a szabadságharc után kocsisnak öltöztetve menekül Szerbiába, Törökországba. Száműzetésben van 18 évig Angliában, Franciaországban. Itt együtt él Hugo Viktorral Jerseyben és Querneseyben; hírlapiíró francia lapoknál, barátja Dumas Sándornak, de hát még előbb Liszt Ferencnek, akivel bejárja fél Európát. Később egyik főtényezője a Türr vezetése alatti olasz-magyar légióknak.

Garibaldinak kedveltje, akinek egy édesanyjához írt levelét közöltem Garibaldiról s az egész európai sajtó reprodukálta, mint mesteri jellemzést Garibaldnak. És midőn a hetvenes években K. Papp Miklós és Csukási József erőszakolására elkezdte visszaemlékezéseit megírni, ámul rajtuk s gyönyörködik bennük az irodalmi világ. A Budapesti Hírlap ünnepelt tárcaírója, akinek arcképével ékesíti a lap maga szerkesztősége falát. Szikrázd elmésség, mard gúny, lelkesedés minden szépért, jóért és főleg oly világlátottság, oly memória a históriának, melyben benne van ő maga is, az irodalomtörténetnek oly ismerője, az írásnak oly Isten kegyelméből való művésze, hogy csak olyan országban feledhetik el, ahol a sármási gázforrások (egykor az ő birtoka) évtizedeken át süvöltenek kihasználatlanul a levegőbe. Jókai és Petőfi e mélt barátjához szállott Jókai 1876-ban. Látogatásának eredménye egy pár gyönyörű megemlékezés Költőről, Petőfi legénykori szerelméről egy ottani cigányleányhoz, Pila Anikóhoz s más Írások, melyek tárgyával mint a méh a virágoskertből jött el Jókai, aki Teleki Sándorról is többször megemlékezik.

Teleki Sándor, akiről egyébként Kossuth Lajos úgy nyilatkozott emlékei olvasása után, hogy a magyar köznép génuszát az utóbbi időben (a hetvenes évek végén s a 80-as évek elején) a mennyire ő a távolból ítélhet, senki sem fogta fel jobban, mint Munkácsy, Blaháné és Teleki Sándor.

„Ez a litteráris hajlamú gróf”, kinek tárcáit a kolozsvári Magyar Polgárból összegyűjtve a régi Petőfi Társaság adta ki „Emlékeim” cím alatt, e könyvében, az Egy az Isten megjelenése után megható gyöngédséggel és szeretettel ír Jókai látogatásairól Koltón:

„Köztünk volt (több barátja közt, akik Jókai tiszteletére jöttek) Domahidy Feri, kinek az volt különlegessége, hogy minden fegyvernem járta: lándzsaszúrás, kardvágás, puskagolyó s hogy a gyűjtemény teljes legyen: egy szétpattant bombadarab is följegyzé nevét bőrére, melyet a hazáért a harcba vitt. Akkor kapitány volt alattam, most főispán s én vagyok adófizető alatta. Ném bevezetett azon szobába, melyben Bem hált és Petőfi lakott. Te megtisztelted e lakot s irád benne „Az utolsó eszménykép”-et; ott függ a falon 'kezednek írása ... A jegegyék árnyékába telepedénk le, körülvettünk téged, tanítványaid; én beszéltem Petőfinek Koltón viselt dolgairól, végre megszólaltál és mondad „Egy az Isten”. Elmondád vázlatát annak, ami akkor csak agyadban vol¹, — az ige nem vált még akkor testté — s mi Gróf Teleki Sándor garibaldista egyenruhában élvezők lángelméd újdonságát, virágházból szagoltuk fantáziád bimbójának illatát. Az elmondott történet után azt ígérted, hogy megküldöd majd nekem emlékül. A címlapra ezt irád: Teleki Sándor barátomnak szeretetem jeléül Jókai Móric.

Sok megtiszteltetés ért már engem, tövisek közt virult ám rozsa is. Miért ne mondanám el neked, hisz a szeretet elnéző. és ha mások mellökre bigygyesztik, miért ne fitogtatnám én is e lapok földszintjén. — Ugyan ki ment a hiúságtól?

A „véres napok”-ban történt, Bem apó eljött Kolozsvárra, a hölgyek egy társas ozsonnát rendeztek tiszteletére, ott volt jó anyám is s megkért, mutatnám be tábornokomnak. Bemutattam. Bem apó e szavakkal felelt: — Most már engedje meg, hogy én is bemutassam a grófnénak legkedvesebb fiamat — Teleki ezredest.

A véres napok után jöttek a „fojtó napok”. Nagy dicsőség várt rám; az olműtzi vihodár (hóhér) Hajnau úrnak Tristánja nevemet a bitófára szegzé, egy kődarabot csinált belőlem azon piedestálra, melyen a „nemzet vértanúí”-nak dicső emléke áll.

A menekvés napjaiban egy tanulmányt írtam Hugo Victornak Marion de Lorme drámájáról. Századunk legnagyobb költője válaszul megküldé műveit s

Gróf Teleki Sándor garibaldista egyenruhában

a Marion de Lorme kötet címlapjára ezt írta: „A mon vaillant et cher compagnon d'épreuve et d'exil, le colonel Sándor Teleki. Guernesey 16/9-ber 1856. Victor Hugo”.

Az olasz egység napjaiban Capreran voltam. Garibaldi még két mankón járt akkor is, — a golyó ki volt ugyan már véve lábából, de még szenvedett. — Mikor elbúcsúztam tőle, egyik mankóját felém nyújtá e szavakkal: „Ön gyűjti a ritkaságokat, tartsa meg emléken ezt a botot; a zászlóalj ácsa csinálta számomra Aspromontenál”.

„. . . Vedd kérlek megtiszteltetésnek, hogy midőn köszönetet mondok neked: *felrakom érdemjeleimet.*”

Legyen szabad ott, midőn nemcsak kolozsvári, de erdélyi látogatásának egyik legfontosabbikáról adunk számot, legyen szabad e sorok írójának mély hódolata és hálája egyik porszemnyi jeléül a költő halhatatlan szelleme iránt, az *Egy az Istenre* vonatkozó következő történetet végül elmondanom:

1887 nyarán, mint a „Kolozsvár” munkatársa, arról értesültem a szerkesztőségben, hogy Torockó leégett. A szerkesztő távollétében rávettük Hegyesy Vilmos segédszerkesztőt, hogy küldjön ki engem (velem jött, mint érdeklődő Békésy Géza is) Torockóra írni e katasztrófáról. Csakis Jókai Torockóját ismertük és szerettük. Csakis Jókai által küldve mentem ki oda. A katasztrófa nem volt oly nagy, mint híre. Am azért amint mi, úgy az egész ország szerette Torockót Jókai által. A tüzről írott tudósításomra Kolozsvárt önként megkezdődött az adományozás. Pénzt, búzát, élelmiszert hoztak össze. A fővárosi lapoknak küldött tudósításaim által az egész ország megmozdult. Ugyanakkor Nagykaroly is leégett és „Segítségalbumot” adtak ki Budapesten a két kárvallott helyért. Torockónak annyi gyűlt össze az országos adományokból, hogy nemcsak minden leégett gazda megkapta teljes kárpótlását, de nagyobb, jelentékeny összeg maradt egy iskolára is. *Jókai szeretete*, — mert szeretetnél egyebe nem volt az ő lelkében, — *gyűjtötte össze ezt a segítséget* és tizenegy évvel emlékezetes torockói látogatása után nemcsak világszerte ismertté tette Torockót, de megszerettette is, *ezáltal romjaiból fölépítve a leégett bányaváros jórészét*, A zseni csak teremteni szokott.

Hódolat és hála a költő emlékének, mindnyájunk, akik az utóbbi évtizedekben írni próbáltunk, nagy mesterének és mesemondójának, tanítójának és vigasztalójának.

IV. AZ ARANYEMBER BEMUTATÓJÁN.

Az Aranyember első előadására 1885 jan. 31. (szombat) reggel érkezett meg Kolozsvárra Jókai, ezúttal negyedik látogatását tévén Kolozsvárt. Most már mint szemtanú (és fültanú) is beszélhetek, mert láttam s hallottam Jókait ez alkalommal, ott voltam magam is a nevezetes premieren, melyen Jókait az egyetemi fiatalság nyílt színpadon ünnepelte. Jókait a pályaudvaron óriási közönség s a város hivatalos vezetői fogadták. Ezúttal nem a gyorsszeker kocogott be vele, hanem a gyorsvonat pontosan berobogott s *Haller* Károly dr. polgármester üdvözölte. Mire Jókai körülbelül ezeket mondta:

— „Kedves barátom, ígéreteket tenni gyöngé vagyok már, adósságot csinálni pedig az én koromban könnyelműség. Mélyen meghatva e nemes város fogadtatása által, nem ígérhetem, hogy annak megfelelőt adhatok, azt sem, hogy adósságomat iránta lefizethetem. De iparkodni fogok e mélyen érzett adósság kamataiból fizetni le valamit. Isten tartsa és virágoztassa e nemes várost”.

Jókai a Newyork-szállóba szállott, ugyanabba a szobába, melybe 1871 és 1876-ban. Később éppen ezért nevezték el a Szén-utcát Jókai-utcának, mert a szoba, melyben Jókai lakott, erre az utcára nyílt.

Jókai mindenek előtt reggel 9 óra után az egyetemi könyvtárt látogatta meg, hol Szabó Károly professzor, igazgató fogadta. Ekkor Jókai már egyik szerkesztője volt Rudolf trónörökös könyvének, *Az Osztrák-Magyar Monarchia* írásban és képen. Erről beszélgettek Szabóval, aki bevezette a könyvtárba Jókait. Az olvasó közönség megéljenzi, Szabó Károly több érdekes és ritka könyvet mutat a költőnek, aki érdeklődéssel nézi s végül megjegyzi, hogy valóságos *barbarizmus* ily érdekes könyveket csak amúgy futtában megtekinteni, s majd a nyáron legalább egy hetet szentel a könyvtár tanulmányozására.

* * *

Az Aranyember első előadásán annyi közönség volt, amennyi csak Liszt Ferenc kolozsvári hangversenyén gyűlt még egybe. Jókai *gr. Esterházy Kálmán* főispán és intendáns páholyában foglalt helyet. Az előadás megkezdése után érkezett, de azért pillanatnyi taps és éljenzés fogadta. Az előadás — minő remek előadás volt! — korbákosztümökkel és E. Kovács Gyulával a címszerepben s Gero Linával (a legnagyobb művésznök egyikével, aki e korban létezett), aki Noémit játszta! Szentgyörgyi István Brazovics Atahanaz

R
Budapest 15
Bp. 15
586

Chapman
Fogarty, Charles
Kiss, Daniel
Storwick

ajánlom

Victor
Elliott
Kerr

Jókai levele Gyulai Farkashoz

Farska Teréz úr

Kedves Barátom

Rivai bár is feltehetően becsületes úr, de a levele
a nyáron érkező egy levél, s nyáron valószínűleg
(is a hűlt nyáron a levele könnyen elcsúszhat) de ismét
az időközben, a mi az, hogy az már 1898-ban
megjártam mind az, a mi a saját idővel valószínűleg
való „a Jókai jubileum kiadásának” kiadására
Köszönettel, kedves Barátom Farska Teréz úr ^{azért} ^{azért} ^{azért}
154 lapos 154 lapig: siralomra is az a levele felcsúszott
későbbre megfigyeltem az 137. lapot, de még azelőtt
nem volt „Jókai - nagy idővel valószínűleg” a 129. h
lapon, melyről az a levél az előzőekben a könyvből
elküldtem belőle az az megjelölés adatokat belőle
kéint. De én most annyit írok, hogy nem tudom
megemlíteni gondolatot, nem is tudhat arról semmi,
mint a mi az már megvan.

Halás Könyvesbolt mellett maradt

Köszönettel 1902. szept. 13.

Írás helye hite

Dr. Jókai úrnak

Ezt a levelet Gyalui Farkas, Jókai kolozsvári tartózkodásának legelkésebb kutatója
abból az alkalomból kapta, hogy egy munkája számára Jókai ifjúkori olvasmányai
jelöl kért adatokat a nagy regényirótól.

s Krasznainé a nyárspolgár asszonyok utolérhetetlen ábrázolója. Ez első felvonás után falrengető tapsok hívják Jókait, aki megjelenik általános éjféliadal közt, majd fölmeleg a függöny s az egyetemi hallgatóság héttagú küldöttsége áll ott és *Sztupjár Samu* jogász — később főügyész helyettes Marosvásárhelyen — csinos beszéd kíséretében átadja az ifjúság babérkoszorúját. Jókai látható elérzékenykedéssel így válaszolt:

— Szeretett ifjú barátaim! Drága előttem minden levele a babérnak, mit a munkásság bármely terén tett csekély szolgálatomért nekem ajánlanak: de egy sem oly kedves, mint az, melyet a költészetért kapok. Azért bocsássa meg nekem nemzetem, ha most ahelyett, hogy a képviselőházban helyemen az okos és szakértő beszédek hallgatnám, most idejöttem, hogy én beszéljek. Amennyire tisztelettel meghajlok a reális előtt s amennyire elismerem, hogy a tudomány s az anyagi fejlődés előmozdítója a jólétnek s a külső boldogságnak, amennyire hangsúlyozom, hogy az ipar adja meg a szükséges húst és kenyeret, annyira követelem elismerését annak, mikép a lelket csak a költészet adja. A költészet adja a hazaszeretetet, abban koncentrálódik minden poézis. A hazaszeretet pedig mindenek fölött való. Azért gondoltam, hogy lejövetellemmel talán elérek némi hasznot

Jókai a hatvanas-hetvenes években

és azt, hogy ezáltal is eszközölöm valamennyire az ideális javaknak kultuszát. Megvallom, hogy a szónok által nekem mondott szavak és a kitüntetés oly nagy jutalom nekem, hogy nagyobbra nem is vágyom. Viszonzásul fogadják egy hanyatló öreg embernek kérését, ha valami jót tettem, kövessék példámat. Ezután az egyetem „magyar irodalom és nyelv szakhallgatói” Both István bölcsészhallgató (később Zilahon tanár) által köszöntötték a költőt. Both e szavakkal végezte rövid üdvözlését: „a kétség nyomasztó hatása alatt kérdezzük, vajh lesznek-e még irodalmunknak nagyjai?” Mire Jókai lakonikus

csattanóssággal felelt: „Köszönöm, én erre csak azt felelem: vannak és lesznek.” Természetesen mindvégig számtalanszor kihívták a költőt. Kedves epizódja volt az előadásnak a színpalak mögött a következő: Mikor Timár a Senkiszigeten van, Noémi nyakába borul s boldogan mondja neki, akit eddig nem tegezett — Te, te, te! Az első előadás alatt Jókai megjegyezte, hogy ezt a szerepet Gerő Lina elragadóan adja, de egy kifogása van a jelenet ellen: „a negyedik te engemet illetve”. Meg is kapta illetményét.

Jókai látogatása második napján a város tanácstermében tisztelgéseket fogadott, a városi tanács testületileg tisztelgett a *ma is élő Deák Pál főkapitány bátyánk vezetésével*, aki üdvözölte Jókait, mire a költő biztosította a tanácsot Kolozsvár iránt vald rokonszenvéről. A magánosok közül *Tutsek* Anna író nő következett, majd a színtársulat jelent meg s átadta az Aranyember-albumot, melyben a szereplők fényképe foglaltatott. Vedress Gyula beszélt, majd pár szóval Kovács Gyula adta át az albumot.

Ezek után Jókai tett látogatásokat s következett a nagy bankett, a karzatokon hölgyek, az asztaloknál 200 férfi. Kolozsvár közönsége nevében Haller Károly polgármester mondja az első tdsztot, mire Jókai felel:

— Önkénytelenül jut eszembe az a régi adoma ittlétem alatt, amidőn a már hanyatlóban levő Hellasnak egyik fia vitatkozott egy romaival, azt mondván: Minden bölcsesség, minden műveltség innen, mitőlünk ment ki, mire a romai azt felelte: annyira kiment, hogy nektek alig maradt. (Nagy derűtség). Eszembe jut ez nekem, midőn azt mondják: Kincses Kolozsvár. Igaz, hogy Kolozsvár annyi kincset osztogatott a nagy magyar hazának, mert innen ment ki anyagi, szellemi, szabadságbeli kincse az egész országnak, hogy utoljára Kolozsvárnak magának alig maradt. Nekünk magyaroknak pedig nemcsak az áll érdekünkben, hogy Magyarország lételének demonstrálására egy nagy Budapesttel, egy nagy metropolist alkossunk meg. De érdekünkben áll, hogy

Jókainé

Erdély lételének demonstrálása végett egy erős központot, egy Kolozsvárt is alapítsunk. Értik ezt azok, akik érteni akarják.

és nem mondhatjuk azt, hogy az alkotmányos korszak alatt a törvényhozás, a kormány nem igyekezett azon, hogy ami egykor Kolozsvárról szét-szivárgott az egész hazára, ismét visszaszivárognon, hogy Kolozsvár ismét a műveltségnek, a tudománynak Akropolisza legyen a kis Erdélyben. Szellemben nem volnánk szegények most sem ám. Hanem hát amit tegnap a színpadi világítás mellett mondtam s amit most a belső illumináció mellett ismétlek (Nagy derűtség) az, hogy első dolog a szellem. A szellemre nézve azonban azt mondják, hogy: neked itt könnyű beszélni a terített asztalnál, hol tégedet megtraktálnak jó ételekkel és italokkal s te azért megfizetsz szellemmel és poézissal. De jönnél csak oda ahoz a másik asztalhoz, ahol az adópótléket transzírozzák! Ott meglátnád, hogy erre a szóra: add, csak egy kádencia van, a megadd. (Hosszantartó derűtség.)

Hiszen nemcsak Isten igéjével él az ember, hanem kenyérrel is. Az anyagi hatalomnak, az anyagi erőnek központosítása Kolozsvárt, — ez lenne feladata annak, aki Erdélyt mint Erdélyt, épen, hatalmasan, elsajátítlanul meg akarja tartani Magyarországnak. Hanem azt mondta Szent Nepomuk a segélyért kiáltó vízbeesettnek, hogy: Én fiam segíttek, de ússzál magad is, (Derűtség). Tehát ússzunk magunk is és iparkodjunk feltalálni a segédeszközöket, amelyekkel partra juthatunk.”

A teméntelen többi beszéd közül felemlítjük a hivatalos tósztok után Éltes Károly apátplébánosét, melyre Jókai nyomban felelt ragyogd humorával:

— *Tisztelt Ház!* kezdi, a derűségre pedig nyomban visszavág: Nem tévedtem, mert tisztelt ház az, ahol ilyen díszes lakoma van. (Derűtség). Több szónok az általános tárgyaláshoz nem lévén felírva, a további részletes tárgyalásra tartván fenn az ezután következőket, elnökileg kimondhatom, hogy a szönyegen levő tárgy általánosságban elfogadtatott. (Hosszantartó nagy derűtség.) Tudniillik az, hogy nekem élni muszáj. (Nagy derűség, taps). Szó ami szd, nem tagadom, hogy nagyon szeretném megérni a milleniumot. (Hosszas éljenzés). Jelen lenni azon a nagy riadalmon, mit a magyar nemzet fog hallatni, mikor ez ünnepélyt megüli. Azért is, hogy elmondhassam, hogy mi öregek, akik kötelességünket teljesítettük s akiket az Isten még tovább is élni enged, — abban a gyönyörűségben részesülünk, hogy látunk egy új nemzedéket, melyre megnyugvással mondhatjuk, hogy jobb lesz, mint mi voltunk. (Éljenzés.) Az új Magyarország más, mint volt a régi. Sokkal jobb, okosabb erősebb. Ebben a megnyugtató tudatban hajtjuk le fejünket egykor az örök álomra.

*Kriza János unitárius püspök,
a „Vadrózák” szerzője. Jókai több ízben találkozott vele kolozsvári látogatásai alkalmával*

— Amint az eddigi szónoklatokból kivettem, úgy találtam, hogy Önök közt általános megegyezés történt az iránt, hogy politikáról nem fognak beszélni. Azonban engem, mint más város lakosát, az Önök statútumai nem köteleznek. En tehát bátor vagyok azokért emelni poharamat, akik a legjobb politikát csinálják az országban. Kolozsvár városának azon feléért, amely nincs ugyan beírva a választók névsorába, de azért mégis azoknak a választásáért szoktunk a legjobban esengeni. (Nagy derűtség és éljenzés). Ez a fele a közönségnek az, mely a mi táborunkban ugyan közkatonai helyet nem foglalhat, de vezető helyet igenis. Ok azok, akiknek kommandószóra engedelmeskedni szoktunk, s akiknek zászlóit híven követjük. Emelem poharamat Kolozsvár város hölgyeire, azokra, akik valóban a legjobb politikát csinálják: a szeretet politikáját, a család, az emberszeretet és a hazaszeretet szentháromságának politikáját. (Éljenzés). Az Isten tartsa meg őket, éltesse és tegye őket boldoggá. Éljenek Kolozsvár hölgyei. (Hosszantartó éljenzés.)

A bankett folyamán Benel Ferenc ügyvéd a karzaton ülő hölgyek nevében és megbízásából köszönetet mond Jókainak a nőkről való megemlékezéssért, mire Jókai, aki pompás hangulatban volt, újra felszólt:

— Elöttem üressé vált palack indokolja azt, hogy én most elkezdek dicsekedni (Halljuk). Legelőször dicsekszem azzal, hogy ebben a szent februárius hónapban töltöm be a hatvanadik évemet. (Nagy éljenzés). Másodszor dicsekszem azzal, hogy tizenkétéves koromban végeztem iskolai pályámat. És mindig első eminens voltam. 17 éves koromban írtam első drámámat és regényemet. Már most kezdődnek az alább való hagyások. (Nagy derűtség). 43 év óta folytonosan pótolom azt, megfeszített tanulással, amit 17 éves koromig elmulasztottam.

— Roppant tárház előttem az, amit mindennap el kell hogy hódítsak. Hasonlítsuk össze mostani fejlettségünket boldog aranykorbeli fiatalságunkkal, akiknek mindenhez volt időnk, legkevesebb a tanuláshoz és valóban meg kell hajolni nekünk öregeknek az utánunk jövő fiatalok előtt.

A bankett után még néhány látogatás, még néhány tisztelgés, fogadás után az Aranyember második előadását nézte meg. Az első és második felvonást végignézhette. Erre a Nemzeti-szállóba lakására s onnan az indóházhoz hajtattott. Ott ismét nagy közönség éljenezte. *Krasznai* Miksa pedig, aki a banketten már virágos kedvben volt s itt elmondta, hogy ő hozta a legnagyobb áldozatot Jókaiért, mert kiment eléje érkezésekor a vonathoz, reggel, mikor ő leszokott feküdni, „nem tudott ellentállani”, hogy még egy üdvözlő szónoklatot ne mondjon Jókainak. Abban a szempillantásban, ahogy Miska elvégezte beszédét, a mozdony éleset füttyent s a vonat indul.

— Kívánom, hogy egyik előadását se kísérje ilyen fütty, szolt Jókai a jelenlevők derűtsége közt.

V. LÁTOGATÁSOK MÁTYÁS KIRÁLY EMLÉKEIHEZ

1889 január végén váratlanul meghalt Rudolf trónörökös is. Jókai a hírt a képviselőházban hallotta s összetörve a bánattól s a veszteség súlyától, mely az országot is, de őt magát, a trónörökös bizalmas jó emberét érte, ment kocsin haza, hol pár napig enni is alig tudott, akkor aztán a Nemzetben irt bánatos cikkében *vezércsillagomnak* nevezte a trónörököst. Május 5-én vasárnap a M. Tud. Akadémiában ünnepi beszédet tartott a trónörökösről. A beszéd befejezését, melyben a trónörökös halálát a világbékének hozott önáldozatnak tüntette föl, — Jókai fantáziájából nem csodálható tévedésnek tartották, de a gyönyörű beszéd nagy hatást tett. Mint a „Kolozsvár” munkatársát Petelei István akkor direkte azért küldött föl Budapestre, hogy Jókaitól a beszédet a lapnak elkérjem. Az Akadémiában beszéltem Jókaival, kit most is látok, amint fekete díszmagyarjában a tábornoki egyenruhába öltözött Andrássy Gyula gróffal az Akadémia lépcsőjéről jött le. Jókai kegyesen fogadott és intézkedésére megkaptam a beszéd egy litografált példányát, mellyel hazautazva másnap (május 6) a fővárosi sajtóval egyszerre közöltük Jókai művét.

Annyira állandó volt Jókai bánata, hogy ez év szeptember elején, midőn Kolozsvárt a Mátyás király születési háza emléktábláját leleplezték és Mátyás királyt ünnepeltük, Jókai ünnepi ódáját, melyet maga mondott el, ismét vezércsillagának felemlítésével végezte. Jókai Szapáry Gyula gróf földművelési miniszterrel, aki a gazdasági egylet állatkiállítására jött le és Hegedűs Sándorral érkezett. A pályaudvaron minket Jókai érdekelt, őt akartuk látni, őt hallani. Mikor a személyvonat beérkezett, Albach Géza polgármester először a minisztert üdvözölte, aztán Jókait. Az öreg kedves polgármester levett kalappal köszöntötte (amire természetesen Jókai is levette a kalapját). „Nagyságos Uram” — szólította meg az ősz polgármester Jókait, aki erre vidáman s kedvesen szólt oda a polgármesterhez:

— *Tegyük fel a kalapjainkat a kopasz fejeinkre!*

És jó példával előljárva, föltette a kalapját, majd az üdvözet után melegen megköszönte a polgármesternek a szívélyes fogadtatást. Jókai ismét a Nemzeti Szállodába szállott. Másnap délelőtt a városi tanács tiszteletgett nála, majd Jókai meglátogatta Szapáry minisztert s vele kihajtatott az állatkiállításhoz a Sétátérre.

Természetes, hogy bankett nélkül nem ment az állatkiállítás és a miniszter tiszteletére rendezett lakomán gr. Kornis Viktor mondott köszöntőt Jókai Móra, aki az ebéd folyamán felszólalt s nagy figyelem közt beszélt:

— Én, aki csak a papirost szántom és csak a betűket szaporítom, emelem poharamat azokért, kik Magyarország legszebb költeményét valóságban állítják elő: a magyar mezőgazdákért. Harminchat év előtt, midőn mostani tisztelt közgazdasági miniszterünket látta a város mint gazdát a gazdasági egyletben

Gróf Kornis Viktor

dott. „Ekkor (írja a Kolozsvárban *Petelei* István, aki ezt a pár sort maga írta bele a tudósításba) felemelkedett helyéről Jókai. Megéjenezték s egyszerre elcsendesült a tér. A nap besugarazta a minden időkre szóló poéta fejét, ki eljött, hogy minden időkre szóló királyt énekeljen. Díszmagyar ruhában volt, fekete bársony mente a vállán.

Arcával az emléktábla felé fordulva, melyen az Igazságos mellképe tündöklött a feliratos lepel alatt — kezdte ünnepi versét. Hangjában csendes

megjelenni, akkor a gazdasági egyletek voltak ama parlamentek, hol beszélni lehetett Magyarország jövőjéről. A gazdasági egylet most is ilyen jelleggel bír. Magyarország jövője azoktól függ, kik ez ország földjét gazdaggá a magyar faj erősítésével tudják tenni.

Az ünnepély szeptember 2-án folyt le. Előbb istentisztelet a főtéri templomban. Jókai Mór díszmagyarban jelent meg, ott volt *Csiky* Gergely is, *Orbán* Balázs is, akinek a Székelyföldről szóló monumentális művét forrásul Jókai nem egy erdélyi tárgyú regényében, így az *Egy az Istenben* is felhasználta. *Lönhárt* Ferenc erdélyi kath. püspök mondta az ünnepi misét. Az ünnepély a Mátyás király születési háza előtt folyt le. A szónokoknak s főnotabilitásoknak emelvényt állítottak fel. Mindenkit *Jókai* személye érdekelt. Hege-dűs Sándor ünnepi beszédet mon-

*Orbán Balázs, a „Székelyföld” írója
ázsiai útja után keleti kosztümben. (Orbán Balázs anyja török nő volt)*

borongással idézte a dicsőséges múltat. Aki egyszer hallotta Jókait beszélni, el nem felejtí az ő szép lány hangját, mely beér az ember szívéig. Amint visszasóhajtott a fényes múlt után, dicsóítve a hatalmas királyt, ország erejét, azokat a regősöket juttatta eszünkbe, kikről a krónikák beszélnek. Azonképen, mint öök mentenek, hogy énekben énekeljék az unokáknak apáik nagy tetteit, buzdítva öök, vigasztalva és lelkesítve öök, úgy jött el a mi időnk legnagyobb lantosa, hogy nekünk dalt mondjon a legnagyobb magyar királyról. Mély csodálattal, áhítattal és lelkesültséggel hallgatta mindenki. Jókai ódáját hosszas viharos éljenzéssel kísérte a közönség. A lelkes tetszészaj közepette hullott le a lepel az emléktábláról.

Az ódát este elszavalta a díszelőadáson E. Kovács Gyula is. A Programm következő száma egy alkalmi újdonság volt. Bródy Sándor „tehetséges fiatal író” (aki akkor már Kolozsvárt volt s előkészítette egy hó múlva megindulandó napilapját, ezért volt ő csak „tehetséges fiatal író”) Mátyás király Kolozsvárt c. drámai epizódot írt, mely osztatlan tetszést aratott.

El ne felejtjük, hogy az elmaradhatatlan bankett ezúttal sem maradt el. Szász Gerő éltette Jókait, aki válaszolt. Beszédében hivatkozva a hadseregre mondott tósztra, elmondta, hogy ő leszolgálta a harctéren fiatalsága idején a kötelességét, ha ott maradt volna, talán most penzionátus generális lenne. (Derűlség). Van itt egy tábor azonban, mely most is hódításra termett. Mint a Tudományos Akadémia küldöttje erre a táborra emeli poharát, üdvözölve a tudományos világ jelenlevőit.

Másnap reggel a félhatórá s vonattal Hegedűs Sándorral együtt elutazott Jókai. Tizenhárom év múlva viszontlátjuk Kolozsvárt, ismét Mátyás király tiszteletére, a Mátyás-szobor leleplezésén. Utolsó két látogatása Mátyás király tiszteletére történt tehát.

* * *

Jókai 1902 őszén, a Mátyás-szobor leleplezési ünnepére jött ide második feleségével, Nagy Bellával. A Nemzeti-szálló a Newyork helyén állott s a kormány mindenható tagjainak minden szállást ott lefoglaltak, Jókai a Központi-szállodában lakott. Nem szolok a szoborleleplezés gyönyörű ünnepéről, melyet megzavart egy később világgá szökött ellenzéki képviselő által szervezett ízléstelen, kormánybosszantó tüntetés a Gotterhalte és a kormány tagjai ellen. A hivatalos körök el voltak foglalva a király képviselőjével, a Széli-kormányval, a notabilitásokkal.

A költőfejedelmet a közönség s az ifjúság szeretettel éljenezte. Az ünnepély első része volt a leleplezés előtt az Erdélyi Irodalmi Társaság ünnepi

ülése, melyre Szamosi János alelnök, a sorok írója s a titkár hívták meg a költőt, aki felesége társaságában fogadott. Saját, kész memoárjaimból idézhetek:

„Jókai kedves és szerény volt, mint egy fejedelem. Azon kesergett, hogy neki nincs még jegye a másnapi szoborleleplezésre s vájjon beengedik-e őt az ünnepélyre jegy nélkül?

Önkéntelenül mosolyogva s mély tisztelettel jegyeztem meg, hogy szó sem férhet ahhoz, hogy őt, akit éppen Kolozsvár tisztelettel és szeretettel várt, ne fogadják azzal a tisztelettel, mely megilleti. — Ekkor megszólalt . . . második felesége és mint egy színpadi királyné, fejét hátravetve, göggel mondta: „Jókai Mórnak nem kell félni attól, hogy be nem eresztik ...”

Az ünnepélyes gyűlésen, amely az unitárius kollégiumban volt, Gál Kelemen igazgató az épület előcsarnokában fölállította az ifjúságot és ő fogadta ott Jókait beszéddel. Jókai erre azt hitte, hogy unitárius gyűlésre jött és szép apológiát mondott az unitárius vallásról. Ugyanazt tette benn a gyűlésen is, hol üdvözölték s hol ismét az unitáriusokat dicsérte. Szamosi elnökölt, Bariha Miklós Mátyásról beszélt, Jankó Abigél elszavalta Jókai ódáját Mátyáshoz, Szabolcska Mihály és Felszeghy Dezső költeménye-

ket adtak elő . . . Az ülésen a dobogón ült Jókai Mór, akit természetesen odavezettem. Feleségét az első sorba, díszhelyre ültettük. Hegedűs Sándor a szoborbizottság elnöke, aki később jött, szintén az elnökség emelvényére került s felesége Jókai Jolán egyszerűen melléje ült — amit senki nem is vett

Jókai díszmagyarban

rósz néven. De Jókainénak nyilván nem tetszett, hogy Hegedüsne *eléje* jutott s elég kínosan tűrte, hogy Hegedüsne *fölötte* ült. Jókait egész ünnepély folyamán s a szoborleplezés alatt is tüntetőleg ünnepelték ...” Még hozzátehetem, hogy Jókai e kolozsvári látogatása alatt egy versét adta közre a „Kolozsváréban, *feleségét* dicsőítve benne.

Íme befejeztem Jókai kolozsvári látogatásának történetét. 1893-ban (ötvenéves jubileumán) már előre Kolozsvár díszpolgárának választották Jókait, aki két évre a szoborleplezés után meghalt. Már előtte egy évvel szállott sírba Fadrusz János, feledhetetlen barátom, ez a zseniális művész, akitől nemzete s a művészet annyit remélt még. Maga mondta sok érdekes egyéb közlése mellett, hogy legjobban a kolozsvári Mátyás-szobrot szereti valamennyi művei között. „Kolozsvárra költözöm majd, mondta, hogy állandóan gyönyörködjem ebben a munkámban.” És az ifjú művész még előbb költözött oda, mint az agg költő, a halhatatlanságba!